

Gáspár Tamás:

Az európai régiók analitikus vizsgálata¹

A világgazdaság regionalizációs tendenciája komolyan befolyásolja az európai integráció jövőjét, fejlődési útját. Éppen ezért nagy segítséget nyújthat az európai régiók körülhatárolása, egymáshoz való viszonyának meghatározása.

Praktikus szinten az európai regionalizmus feloldódik az intézményi-szervezeti rácsban. Emiatt az európai régiók meghatározásával kapcsolatos viták és különböző megközelítések feltérképezése érdekében figyelmen kívül hagyjuk az intézményi kereteket. Hiszen a kérdés úgy is feltehető, hogy a szervezeti rács mennyire fedi le a valóságos régiókat.

Tanulmányunk a kelet-európai rendszerváltozásokig terjedő időszakra koncentrálnak, másrészt nem helyezi előtérbe Magyarország regionális besorolását. A jelenlegi integrációs és regionális törekvések tisztán látásához ugyanis éppen a megosztott Európa szerkezetét és az ezzel kapcsolatos elemzéseket kell megértenünk. Másrészt félő, hogy Magyarország beemelésével éppen olyan szempontokat vagy besorolási lehetőségeket veszítenénk szem elől, amelyek a Magyarországot elemző tanulmányok esetében még nem kerültek szóba, viszont a későbbiekben „vérfriessítésként” használhatóak lennének.

Sok gondot okozott, hogy a régiók elemzését milyen oldalról volna a legcélszerűbb megragadni. Az egyszerű felsorolás ugyan áttekinthető, viszont vizsgálódásunkat nem sokkal viszi előbbre. Próbálkozhatnánk térbeli megközelítéssel. Felsorolhatnánk az országokat, mondjuk Nyugatról Kelet felé, és megnézhetnénk, hogy az egyes megközelítések melyik régióba sorolják őket. Ezt a lehetőséget azonban a Magyarorszá-

¹ Az 593. sz. OTKA programhoz írt tanulmány alapján.

gal kapcsolatban említett aggodalmak miatt nem tartom szerencsésnek. Más lehetőség az időbeni áttekintés. Sajnos régi korok szerzőitől az adott témában nem túl sok információ áll rendelkezésünkre, másrészt - mint említettük - elemzésünk főként korunkra koncentrál. Éppen ezért ezt a lehetőséget, ugyan ki nem zárjuk, de csak a többi közé beépítve használjuk fel. Megtehetnénk, hogy a megkülönböztetésül szolgáló ismérvek szerint tárgyalnánk az egyes régiókat, avagy a „fénykép”, „dia”, „mozi” megközelítés szerint². Azonban a témával foglalkozó szerzők általában nem kizárólag egy ismerv alapján közelítik meg a régiókat. Vagyis ezen megközelítés kizárólagossága a leegyszerűsítés és a torz következtetések veszélyét hordozza magában. Kísérletezhetnénk a szerzők foglalkozása, politikai hovatartozása, nemzetisége stb. alapján a régiók megkülönböztetésének elemzésével. De mivel igen kevés szerző esetében ismeretes a tényleges háttér, indíttatás, valamint egyes esetekben csak igen nagy leegyszerűsítéssel azonosítható a politikai meggyőződés és nemzeti hovatartozás - politikai párttal és konkrét államalakulattal, ezért az ilyen megközelítés esetén igencsak ingoványos talajra tévednénk, sőt könnyen kerülhetnénk a „versbe belemagyarázók” táborába. A sok más lehetőség közül már csak a szám szerintit emelném ki, azaz, hogy az elemzések Európát egy, kettő, három vagy több régióra kívánják-e felosztani. Ezzel is adódik azonban némi problémánk, hiszen nem minden elemzés terjed ki Európa egész területére, az egyes régiók jellemzésére használt ismérvek más régiókra való kiterjesztése pedig kockázatos, és most nem is feladatunk.

Mindezek alapján azt láttam a legjárhatóbb útnak, amely az egyes, fentebb felsorolt lehetőségeket a maguk korlátai között figyelembe veszi és egy logikus rendbe szedve megpróbálja megkönnyíteni a következtetések levonását. Mindez a következőt jelenti. Az „osztódásos módszer”-

² A „fénykép” megközelítés kizárólag térből és időből kiragadott szituációk alapján magyarázza a régiókat. A „diafilm” az egyes állapotokat egymás mellé vetíti, azaz összehasonlíja a statikus képeket. A „mozi” megközelítés éppen arra kíváncsi, hogy az egyik állapotról hogyan jutottunk el a másikba, a trendeket vizsgálja.

ből kiindulva megkülönböztetjük az egy, kettő, három régiós meghatározásokat, így próbáljuk meg Európát és a fő törésvonalakat kitapintani. Ezek után bevonva egy új dimenziót (alá-fölérendeltség) ezeket a nagyobb térségeket kíséreljük meg tovább finomítani.

Ahhoz, hogy Európa régióit meg tudjuk határozni, nyilván elemzésünket azzal kellene kezdenünk, hogy magát Európát definiáljuk, illetve próbáljuk meg körülhatárolni. Ennek a vitának az irodalma azonban olyan óriási, hogy még a mintavétel is komoly problémát okozna, másrészt könnyen szem előtt veszíthetnénk eredeti feladatunkat. Éppen ezért az elemzésünk szempontjából jelentősebb gondolatokról tennék néhány összefoglaló megállapítást.

A szerzők többsége egyetért abban, hogy bár a fogalommal elsősorban egy területet, földrészt jelölünk, Európa mégsem földrajzi fogalom. Az Atlanti-óceántól az Urálig terjedő terület nem feltétlenül tartalmazza egyazon időpontban azokat a „sajátos gazdasági és társadalmi viszonyokat, civilizációt és kultúrát, társadalmi és emberi magatartást” (*Vitányi, 1986, 8.o.*), ami az európaiságot más kultúrkörtől megkülönbözteti. Hogy a probléma kényességét még jobban érzékeljük, hadd tegyem hozzá, hogy az a bizonyos „Atlanti-óceántól az Urálig” meghatározás sem teljesen egyértelmű, miután *Hay(1957, 126.o.)* idéz olyan véleményeket, mely szerint a geológusok, térképészek és az intézményi rendszer számára nem szerencsés ez a határvonal, miután az Uralt és a Kaukázust, mint természetes egységet éppen kettészeli. Ezért hasznosabb volna, ha keletebbre „tolnák” a kontinens határait: az Urál-hegység keleti lábától az Emba-folyó mentén, a Kaukázustól északra egészen a Kercs szorosig.

Ahhoz, hogy a térben és időben állandóan változó Európa megragadható legyen, lényegét próbálják meg a szerzők tisztázni. *Vitányi(1986, 9.o.)* az árutermelés antik formája, a városi civilizáció, autonómia, stb. mellett hivatkozik görög-római illetve zsidó hagyományokra, így értelmezi Európát az ókorban is: két félsziget csupán, Hellász és Itália. A

szerzők többsége azonban csak a középkortól tarja értelmeseznek a fogalmat, és azonosítja a kereszténységgel. *Wallace(1990, 17.o.)* is azzal kezdi meghatározását, hogy mi nem Európa. Nem Európa az iszlám, így Európa a kereszténység. Szerinte továbbá az ebben megmutatkozó különbségek a mai napig meghatározó koordináták: a kelet-nyugati tengely mentén az ortodox világ és a nyugati kereszténység, észak-déli irányban a protestáns-katolikus differencia a meghatározó ismérvek. Ebből pedig következik, hogy az Európa fogalom expanziója a kereszténység expanziójával azonos. Azaz határai is a kereszténység határai.

Mindebből azonban mégsem következik egyértelműen, hogy ki tartozik Európához és ki nem. A „minden szentnek maga felé hajlik a keze” bölcsesség szűrhető le az egyes országok azon törekvéséből, hogy Európát a „negatív meghatározás” szerint definiálják, azaz a határokat úgy értelmezzék, hogy ők feltétlenül az Európa körbe kerüljenek, szigorúan elhatárolva magukat a hasonlóan kétes államoktól. Így a magyarok, csehek, lengyelek a nyugati tradíciót, a katolicizmust és a felvilágosodást hangsúlyozzák megkülönböztetve magukat Oroszországtól. A szerbek, bolgárok a szélesebb értelemben vett keresztény tradíciókat tartják döntőnek, és a szomszédos iszlám népektől való különbözőségüket húzzák alá. Izrael(!) pedig az iszlám és a judeo-keresztény civilizáció sarkalatos eltérésére hívta fel a figyelmet, amikor az 50-es és 60-as években az európai tradícióját bizonygatta, remélve, hogy az EK Görögország és Törökország után velük is társulási szerződést köt.

Ebből következik, hogy *Európa nem feltétlenül szorítható az európai kontinens keretei közé.* Ez pedig nem kizárólag a kereszténység terjedésével kapcsolandó össze, hanem a *mélyebb értelemben vett európaiság expanziójával.* Itt Wallerstein, Pach és mások által döntő fontosságúnak ítélt fordulatról, az Újvilág felfedezéséről és az európai kereskedelembe kapcsolásáról van szó. Vagyis Európa „kitágult”, hozzákapcsolódott az „amerikai appendix” (*Szücs, 1983, 73.o.*). Sőt, Szücs felhívja a figyelmet, hogy az amerikai terjeszkedéssel párhuzamosan kialakul az „orosz appendix” is, miután a kozákok szibériai expedíciójával

(1581-84) folytatódott a 14. században elkezdett „orosz földek gyűjtése”, vagyis erre az időszakra Európa lényegében Amerikától Kamcsatkáig „húzódott”.

Ez az állapot formailag kísértetiesen hasonlít a második világháborút követő állapotokhoz. *Wallace(1990, 18-19.o.)* komoly hangsúlyt helyez arra a tényre, hogy Európa katonai kettészakadásával Nyugat-Európa amerikai függése, illetve a vasfüggönyön túli területek szovjet befolyása megerősödött, vagyis Európa területileg ismét három kontinenst fog át. Viszont ezen területeket most nem a centrális Európa csatolta magához, hanem éppen a két nagyhatalom között van kifizítve.

Sok szerzőnél *Európa koncepcionális fogalom, politikai tartalma gyakran elnyomja a többi ismérvet.* Ezért nem véletlen, hogy Európán az elmúlt negyven év során a nyugati szerzők egyértelműen Nyugat-Európát értenek, így elemzéseik is - mint majd látni fogjuk - lényegében (és felhasználhatóan) erre a térségre koncentrálnak. Amikor *Wallace(1990.13.o.)* az intézményi-politikai ismérvszere alapján próbálja meg Európát több közelítésben definiálni, akkor felhívja ugyan a figyelmet Európa szélesebb értelmezésére, de kizárólag az „Euroamerika” terminust csatolja szótárunkhoz.

A továbbiakban széleskörű kitekintése is korlátozott: Európa azonosnak tekinthető az EU-val. Szélesebb fogalomkört is elképzelhetőnek tart, mégpedig az OEEC/OECD-hez vagy az Európa Tanácshoz való tartozást. Más megközelítést jelent, ha a gazdasági berendezkedés alapján próbálkozunk: Európa országai piacgazdaságra és liberális, alkotmányos kormányzásra épülnek. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a biztonsági tényezőket ebben a megközelítésben, ekkor Európa a NATO alapjával egyezik meg. Az ENSZ újjáépítési tervei alapján megfogalmazott szélesebb Európa, ami az Európai Gazdasági Bizottságban tárgyalás volt, a hidegháború fokozódásával lényegében elhalt. Az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia (ill. Szervezet) azonban újra hasonló kereteket határoz meg. Ez azonban visszavezet a külső határok

megvonásának problematikájához, hiszen az a megközelítés ismét egy Vancouvertől Vlagyivosztkig terjedő területet jelöl ki. (Wallace, 1990.9.o.)

Mindezek után az is gyanítható, hogy Európa keleti felének beható elemzése nem várható a nyugati szerzőktől, hogy Közép-Európa helyével kapcsolatos vita miatt térségünkben indult el, és érthető, hogy ezek átfogó analizésére miért elsősorban a hazai kutatók gondolatait vettük nagyító alá.

Ezzel kapcsolatosan felvetődik tehát az a probléma, hogy mely területre terjesszük ki elemzésünket, mert például Vajda, Hay vagy Sully határozottan állítja, hogy Oroszország nem tartozik Európához (Miszlivetz, 1989, 160.o., Hay, 1957, 124.o.). Berend, Gunst azonban azt hangsúlyozza, hogy Oroszország bekapcsolása nélkül Európa többi részét sem tudjuk értelmezni, főleg, ami a Közép-Európa vitát illeti (Gyáni, 1988, 77.o.). Ezért az elemzések körvonalait követve a történelemszvitának természetesen része lesz ez a terület, a „finomító” vizsgálódások azonban jórészt nem foglalkoznak érdemben vele, és ez ezen dolgozatunk sem tud segíteni jelenlegi keretei között.

Európa koncepcionális egységének meghatározására vonatkozó próbálkozás korántsem jelenti azt, hogy ez az egységes megközelítés kizárólag Nyugat-Európára szűkülne. Az egész Európát magukba foglaló megállapítások leginkább a kulturális egységet hangsúlyozzák, mint ahogy az Chaszar (1970.104.o.) vagy Miszlivetz (1989, 159.o.) munkájában olvasható. Viszont ezek sem zárják ki a további régiókra való lebontás lehetőségét, vagy hozzáteszik, hogy „Európa valamikori kulturális egységét ... a bipoláris integráció elvei váltották fel”.

Európa két részének szembeállításával gyakrabban találkozhatunk, mint az egységes megközelítéssel. Gyarmati (1989, 32.o.) kutatásai alapján azt találta, hogy az e tárgykörben született történettudományi munkák többségükben egy „kontinentális bipolaritásból indulnak ki”, attól függetlenül, hogy vallási, etnikai vagy társadalomszerveződési ala-

pon vizsgálódnak-e. Európa definíciójánál a vallási hagyományok jelentőségét hangsúlyoztuk, utalva az észak-dél, kelet-nyugati tengely szerinti megkülönböztetésre. Ezek a tengelyek, első megközelítésben két régióra való osztást kínálnak, induljunk tehát innen.

Az észak-dél dimenzió a katolikus és protestáns Európát különbözteti meg. *Eric Hoesli*(1993,83-84.o.) korunk gazdasági meghatározottságának túlzott hangsúlyozását veszi célba, ezért fordítja figyelmét a vallási hagyományok, illetve az ebből fakadó „eltérő társadalmi mentalitás és kultúra” felé. Tehát nem elsősorban a vallási feszültségek vagy háborúk foglalkoztatják, hanem a különböző magatartásformák. A protestáns hagyományú társadalmak és kormányok alapelve a szabadság, individualizmus, praktikusság, racionalizmus, autonómia. Mivel a hatalmak széttöredezéséhez kapcsolódik, ezért az alulról való építkezést preferálják akár társadalmi, akár intézményi rendszerről van szó. Ebből következik politikai magatartásuk eltérése is. A környezetvédelem ügye sokkal hangsúlyosabb a protestáns kultúrájú országokban, és az intézmények politikai hatalmát is a minimálisra kívánják korlátozni. Ezzel magyarázza Hoesli az EK és az EFTA³ közötti alapvető különbséget is. Arra alapozva, hogy az EFTA országai lényegében protestáns hagyományúak, meg kívánja magyarázni, hogy miért ragaszkodnak minden döntés mindenki által való elfogadásához, azaz nemzetek feletti jogkörű intézmény elvetéséhez, ami alapvetően megkülönbözteti az EK-tól:” mindez igencsak hűségesen követi a lutheránus dogmát”(Hoesli,1993,84.o.). Mindez persze nem új, már tetten érhető a nyugat-európai integrációs tömbök formálódásánál. Az EGK születésénél mélyen katolikus, kereszténydemokrata politikusok (Schuman, Adenauer, Gasperi) bábáskodtak, akik között „többről volt szó, mint lelki rokonságról”. A közösségi elképzelések azonban a protestáns országok számára nem voltak túl vonzóak, a közösségi intézményeket megerősítő uniós elképzelések pedig még úgy sem.

³Itt természetesen az 1995 előtti EFTA-ról van szó.

A bipolaritás gyakoribb értelmezése, a kelet-nyugati dimenzió, a második világháború után kialakult és az 1980-as évek végén összeomlott rendszerre vonatkozik. Elemzésünkben még részletesen utalunk rá több szerzőnél is, hogy a hidegháború markánsan kettészakította Európát, és ez a „demarkációs vonal” (*Miszlivetz, 1989, 144.o.*) olyannyira meghatározó, hogy mellette Európa egyik vagy másik fele *teljesen homogénnek tűnik*. Másik észrevételem *Wallacenak (1990, 15.o.)* illetve *Berendnek (1986, 36.o.)* azon megjegyzéséhez fűződik, hogy az évszázados Karoling-vonal szögesdróttal való kiverése, azaz a történelmi és politikai határok közel egyezősége megerősítette azt a nézőpontot, hogy Európa törésvonala valóban itt húzódik. Márpedig ez a történelmi folyamatosság eltűlését jelenti! Mások is felhívták már a figyelmet, hogy *ez a megosztás Európában abszolút nem természetes, ezért a mélyebb és valós regionális ismérveket elnyomja*, és az ilyen jellegű vizsgálódásokat torzzá teszi (*Davy, 1990, 141.o.*). *Gyarmati (1989, 40.o.)* ezt igen szemléletesen fejezi ki, amikor kifejti, hogy „az újabb világégés gigantikus máglyáján elhamvadt Közép-Európa is.” A politikai megosztottság következménye pedig, hogy „az ezer évvel korábbi keresztény-Nyugat és barbár-Kelet európai képlet a második világháborút követően egy keresztény-Nyugat, ateista-Kelet kontinentális bipolaritásában látszott reinkarnálódni.” A politikai bipolaritás összekapcsolása a korábban említett kelet-nyugati tengely megkülönböztető ismérével (keleti-nyugati kereszténység) viszont továbbvezet minket az Európát alapvetően két régióban szemlélő történelmi megközelítések felé.

Pach Zsigmond Pál (1991, 356-361.o.) elsőként fordult ilyen jellegű elemzések felé a hatvanas évek elején. Közép-Kelet-Európára Berend T. Iván és Ránki György terjesztették ki ezt a koncepciót, de későbbi tanulmányaiban már Pach professzor is megteszi ezt. Gazdaságtörténeli megközelítésének alapja jól ismert „elkanyarodáselmélete”, mely szerint Kelet-Európa a 16.században egységesen elkanyarodott a nyugati fejlődéstől. Talán a cseh területet az, amelyik nyugatias vonásai miatt kedvezőbb feltételekkel rendelkezett, ennek következtében a Habsburg-birodalmon belüli nyugat-keleti jelleg kicsiben reprezentálta az európai

centrum-periféria viszonyokat. *Berend(1986,21.,36-37.o.)* hangsúlyosnak a 15. század utáni visszahajlást, illetve az ipari forradalomra adott hasonló választípusokat tartja, ami az Elba-Saale (a német egység létrejöttét követően a Rajna) vonal jelentőségét húzza alá, illetve további altípusokat határoz meg. Kelet-Európa nyugati zónáját Németország, Ausztria és Csehország adja, amely országoknak sikerült az erőteljes felzárkózás. A félsikeres válaszok között is van különbség az infrastruktúra, tőkefelhalmozás jellegében, így külön régiót alkot Oroszország illetve Közép-Kelet Európa, ahova a Kárpát-medence és a Lengyel síkság tartozik. Nem alkotnak tehát egy zónát a görög-ortodox vonal mögötti országok, hiszen a Balkán országaira az erőteljes leszakadás és kiszolgáltatottság a jellemző. Ennél még erőteljesebb a bipoláris megközelítés *Gunst Péter(1974.,25.o.)* munkájában, akinél szintén van elkarnyarodás a 15. sz-tól, de nem nyugattól, hanem keletről, vagyis „Kelet-Európa ...tulajdonképpen kettészakadt”. Elkülönít egy átmeneti zónát, amelyhez a Baltikum, Lengyelország, a Cseh-Morva-Medence, Magyarország és Horvátország tartozik. Hasonlóan markáns álláspontot képvisel *Niederhauser Emil(1986. 213.o.)*, aki egyik tanulmányában egyértelműen a kelet-európai fejlődésről beszél, amelynek nyugati határai lényegében a mai Lengyelország, Csehország, Magyarország és (a volt) Jugoszlávia nyugati határaival esnek egybe, bár bizonyos mértékig idesorolja Ausztriát is. Egy későbbi munkájában azonban már a kelet-európai fejlődés egysége mellett annak különbözőségéről is beszél. Így alrégiót képez a birodalomra szerveződő Oroszország, a hosszú ideig oszmán fennhatóság alatt élő Balkán, és a „játékosan Nyugat-Kelet-Európának „nevezett, a latin kereszténységgel kapcsolatban lévő cseh, lengyel, magyar terület.

Szűcs Jenő(1983,11, 61, 67.o.) a nyolcvanas évek elején, közismert és nagy port kavart Vázlatában Közép-Európa önálló régió volta, illetve egy időszakban Nyugat-Európa keleti peremén való elhelyezkedése mellett voksol. Sőt árnyalatokat is tesz, hangsúlyozva, hogy egy nyugat-keleti skálán Csehországtól Magyarországon és Lengyelországon keresztül Horvátorszáig nem teljesen egységes a régió. A nyolcvanas

évek második felében Szűcs Jenő és Hanák Péter(1986. 4,8,10.o.) egy árnyaltabb és még több tényezőre kiterjedő érvrendszert gyűjtött össze a Történettudományi intézetben rendezett vitán. Szűcs előadását mindjárt azzal kezdi, hogy Európának nem három, hanem több régiója van, úgy- mint Észak-Európa (Skandinávia), Dél-Európa (Mediterrán) és Délkelet-Európa (Balkán). A továbbiakban aláhúzza, hogy kizárólag a szerkezeti ismérvek a mérvadóak. Hangsúlyozza a gazdasági ismérvek alapvető, de nem eltúlzandó voltát, így azokat társadalomszerkezeti és kultúrtörténeti ismérvekkel támogatja meg. Hivatkozik többek között arra, hogy a „kelet” fogalmat a középkor nem használja, hiszen a középső rész is „Nyugat”, az ettől keletre eső terület pedig ortodox. Hanák Péter a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet alapján elhatárol egy közép-európai régiót, ami Svájcot és a Monarchiát Erdéllyel öleli fel. Kelet-Európa véleménye szerint egyenlő a feketeföldi Oroszországtól az Urálon keresztül Szibériáig terjedő területtel. Ehhez a koncepcióhoz kapcsolódik Rév István is, aki a bizonyításra a Bibó-féle „szabadságok kis körei”-nek, azaz a nyugatias jellegű helyi szabadságoknak (lényegében a civil társadalom középkori megfelelőinek) különbségeit használja fel(Gyáni, 1988, 79.o.).

Jól érzékelhetően, a kettes vagy hármas megközelítés különbsége a „Közép-Európa vitában” kristályosodik ki. Hadd hivatkozzak még ezzel kapcsolatban két munkára. Stjepan Buc(1970,65.o.) a Kárpátokkal körbefont Pannon-síkság alapján határozza meg Közép-Európát, és tartalmilag a legmegfelelőbbnek a Neumann-féle Mitteleurópát tarja, azaz a korábbi két központi hatalom (Németország és a Monarchia) területét. Mindez igazán azért érdekes, mert mint láttuk, a közép-Európa fogalom többnyire a cseh, lengyel, magyar területeket jelentette, Buc pedig tanulmányában szenvedélyesen érvel amellett, hogy Horvátország is Közép-Európa-hoz tartozik, a Monarchia szerves részét képezte. Buc lendületes írásában gazdasági, történelmi, vallási, lingvisztikai, etnikai, sőt antropológiai érveket bevet, hogy állítását igazolja! Ő is a negatív meghatározás módszerével erősíti megállapításait, amikor mindegyik ismérv esetén elhatárolja magukat a szerbektől. Ezért bírálja a szláv

romantikát, hogy az hisz abban, hogy a szerbek és horvátok ugyanazon nép két csoportja. Határozottan állítja, hogy „soha nem voltak ugyanazon nép, ma sem azok, és nem is lesznek soha”⁴. A másik megjegyzésem *Manfred Skitschak* (1992.119.o.) megállapításához kapcsolódik, aki ellentétben a Közép-Európa fogalom eddigi bőséges tartalma körüli vitákkal, azt hangsúlyozza, hogy „aki meg akarta határozni ezt a fogalmat, az kezdettől fogva figyelemre méltó ürességbe ütközött”. Hozzá kell tenni, hogy mindezt a Monarchiával kapcsolatos nosztalgiák kapcsán tette, amiből számunkra kizárólag az a tanulság a megjegyzendő, hogy az egyes régiók körülhatárolása és tartalma sokban függ a körülhatárolás céljától is.

A hárompólusú Európa megragadása azonban nem kizárólag a „mozi” típusú elemzésekben fedezhető fel. *Emmanuel Todd* (1993.,88-89.o.) különféle ismérvekkel, de „fénykép” vagy „dia” megközelítésben állítja Európa három régióra való elkülöníthetőségének helyességét, és ezeket az ismérveket össze is kapcsolja. Szignifikáns összefüggést vél felfedezni az európai családstruktúrák, vallási hagyományok és a modernizálódás elterjedése között. Így a protestantizmus vagy a katolicizmusnak ellenálló régiók az elsőszülött családtípusok vidékeire, a „hierarchizált Európára” jellemzőek, hiszen a tekintély és az egyenlőtlenség magában rejtje az eleve elrendelés protestáns elméletét és az erőteljes vallási hitet. Az írástudatlanság felszámolása is a német-skandináv területről indult ki, egy nagy kanyart téve a kontinensen eljutva egészen Oroszorszáig és Portugáliáig. Mindez alátámasztja a protestantizmus szerepét „a kulturális rajtolásban” (*Todd, 1993, 88.o.*), hiszen a reformáció nem a papok interpretálását, hanem Istennel és a szövegekkel való önálló kapcsolódást hangsúlyozta. Az „individualista Európa” az angol (dán, holland) típusú, tisztább liberalizmus, és a latin típusú egalitárius liberalizmusok világa. Az angol atomizálódó típus elfogadja a társadalmi különbségeket és tulajdont, az anglikán tradíciók közelebb is áll-

⁴ Ne felejtjük el, hogy az írás nem a délszláv háboru idején, hanem a hatvanas években íródott! *Buc* (1970,65.o.)

nak a protestáns gondolatkörhöz. A francia típus, a „szabadság, egyenlőség, testvériség” jelszavaival közelebb áll a katolikus eszmékhez. Ha ehhez hozzávesszük a vallásgyakorlás összeomlását (1730-1750, 1880-1930 és 1965), akkor érthető, hogy ezeken a területeken az Isten-kép sem olyan erős. Ezek a párhuzamok azonban nem abszolutizálhatóak, hiszen a „Közösségi Európa” családtípusa (Oroszország, Balkán) illetve az ortodox valláshagyományok némely területen nem esnek egybe. Az ortodox vallás hatását illetően viszont igen érdekes, hogy a szerző azt nem tartja erős rendszernek, így annak hatását sem Kelet-Európára. Az érdekesség mellett a fontosságát is növeli az elemzésnek, hogy Todd kutatásai szerint a vallás gyakorlásának gyengülése ellenére „a vallási azonosságtudat fennmaradása a jelenlegi időszak egyik legmegdöbbentőbb szociológiai és antropológiai jelensége” (Todd, 1993.88.o.)!

Európát viszonylag karakteresen két avagy három részre osztó gondolatok csak a fő csapásirányokat kívánják kitapintani, hiszen számtalan utalás vagy kísérlet történt a főbb régiók további finomítására.

Pach (199.358.o) professzor érvei között nem egyszerűen Nyugatról és Keletről, hanem ugyanakkor centrumról és perifériáról is beszél. Ha összevetjük az imént tárgyalt szociológiai és kulturális tipológiával, érezhető, hogy ez nem egymás *mellé* rendeli és egyszerűen megkülönbözteti az egyes régiókat, hanem egymás *alá* illetve *főlé* rendeli őket. Ez egyben egy olyan megközelítést is jelent, amely rendszerszerűen próbálja meg az európai régiókat tárgyalni, nem pedig különállóan. Erre Kosáry(1987a,15.o.) is utal, amikor megállapítja, hogy „az egyetemes történeti irodalom már régóta olyan európai „államrendszerről” beszél, amely belső konfliktusai ellenére valahogy összefüggő egészet alkotott,... és amelynek egy-egy eleme önmagában, kiszakítva, nemigen értelmezhető.”

Wallace (1990.21.o.) amikor történeti elemzése után az országok közötti kölcsönhatások formái felől közelíti meg a problémát, láthatóan megkönnyebbül. Ugyanis ezt a megoldást sokkal kézzelfoghatóbbnak,

tisztábbnak érzi, így különböztet meg „szervezett centrumot” és „függő perifériát”. Ehhez az állásponthez *Kosáry(1987a,10.o.)* is csatlakozik, amikor azt hangsúlyozza, hogy az európai régiók folyton változnak, nehezen kitapinthatóak, viszont mindig van vezető központjuk és alárendelt peremvidékük. Sőt ennél is továbbmegy, amikor megkockáztatja a kijelentést, hogy ezeket a vezető központokat általában azonosítani lehet egy-egy nagyvárossal. Wallace centrumnak olyan országot tekint, amely fejlett ipari termékeket, szolgáltatásokat, tőkét exportál, és nyersanyagokat, félkész termékeket valamint munkaerőt importál. Továbbá a periféria felé domináns pozícióban van, amely az üzleti egyensúlytalanságban, jóléti különbségekben érhető tetten. Ez alapján - mint azt más megközelítésben már láttuk - markánsan elkülöníti az Európai Közösség és a KGST országait, sőt ez utóbbit minden vonatkozásban perifériának tartja. Továbbmenve, olyannyira markánsnak érzi ezt a különbséget, hogy ehhez viszonyítva a nyugat-európai területet teljesen homogénnek mondja, olyannyira, hogy a határoknak sem látja értelmét⁵! *Wijkman(1990.90.o.)* is azzal kezdi elemzését, hogy mennyire szembetűnő a Kelet-Nyugat különbség, viszont nem esik abba a hibába, hogy kizárólag le is szűkítse erre. Pontosan látja a két térség heterogenitását, bár ő figyelmét a továbbiakban kizárólag Nyugat-Európára fordítja. *Kosáry(1987a,11.o.)* nem definiálja a centrum-periféria kategóriákat, viszont az ő elemzéséből is arra a következtetésre lehet jutni, hogy a centrum-periféria fogalompárt nem helyes a Nyugat-Kelet párosítással azonosítani, illetve arra leszűkíteni! Ő a fejlődés ütemének egyenlőtlen változásaiból arra következtet, hogy szintkülönbség más dimenziókban is értelmezhető, és még csak nem is feltétlenül Nyugat- vagy Kelet-Európa kereteibe szorítva. Történelmi visszatekintés alapján a felemelkedő Anglia, Hollandia illetve Franciaország köré nagy félkörívben peremző-

⁵ A tanulmány 1990-ben készült, tehát a KGST még létezett! (*Wallace,1990, 22.o.*)

nákat állapít meg. Ez azonban Kelet mellett tartalmazza Skandináviát⁶, Itáliát, az egykori centrumot (illetve annak déli részét) és Spanyolországot, a 16. századi nagyhatalmat. Sőt, ő is tágan értelmezett Európában gondolkodik, hiszen még egy nyugati peremzónát is figyelembe vesz, az Újvilágot. Ez pedig akárhogy is vesszük, több, mint Kelet-Európa.

Dudley Seers (1979), Wijkman (1990) is az alárendelt viszonyt magában foglaló centrum-periféria megközelítést alkalmazza, és magam is végeztem ilyen vizsgálatokat (*Gáspár, 1992*). Mivel ezen szerzők gondolkodásmódja és megközelítése sok hasonlóságot mutat, viszont éppen ilyen jelentősek az eltéréseik (így az eredmények) is, engedtessek meg ezen gondolatmenetek egymás mellé tétele.

Dudley Seers centrum-periféria megközelítése igen széles körű. Ahhoz azonban, hogy az egész Európára kiterjeszthető modell felállítható legyen, definiálni kell a centrum fogalmát, és meg kell határozni a jelenleg odatartozó országokat. Az ismérvek között a leglényegesebbek a tőke és technológia birtoklása, a politikai, katonai centrum helyzet, a kulturális dominancia, turista „exportőr” és munkaerő „importőr” státus. A perifériához tartozik pedig értelem szerűen minden olyan ország, amelyik híján van a technológiai kapacitásoknak, tőkejavaknak és tőkeigényes iparágaknak, illetve a hazai feldolgozóipar külföldi cégek kezében van. Katonailag gyengék és ki vannak téve külföldi politikai nyomásnak. Rendkívül figyelemre méltó, hogy míg a többi szerző⁷ - és a hétköznapi gondolkodó - a centrum meghatározásából indul ki, és így értelmezi a perifériát, Seers mindezt pont fordítva teszi! Mivel Nyugat-Európa elemzéséből indul ki, ezeket a peremterületeket definiálja először. A legnyilvánvalóbbnak a déli peremet tartja: Portugália és Görög-

⁶ Bár hozzá kell tenni, hogy Skandinávia természeti adottságai folytán nem válhatott agrárpiaccá. (*Kosáry, 1987, 11.o.*)

⁷ Stalvant, Rokkan, Rába, Wallace, Gáspár pl.

ország, illetve Spanyolország és Jugoszlávia, bár hozzáteszi, hogy ez utóbbiak jobb helyzetben vannak, hiszen iparuk nagyobb súlyú, szerkezetileg egységesebbek és a külföldi tőkének kisebb a befolyása. Ez akkor is lényegesnek tűnik, ha figyelembe vesszük, hogy az elemzés készültkor (70-es évek) Spanyolország még nem csatlakozott az EK-hoz, nem rendezett világkiállítást és Olimpiát, illetve Jugoszláviát nem szagatta szét háború. Hasonlóképpen a perifériához tartozik, bár Seers külön kezelte, Írország és Finnország. Ami a hasonló - és a megkülönböztetett kezelést magyarázza -, az többek között a függőség valamelyik „tűzhöz közelebb lévő” szomszédától (Nagy-Britannia és Svédország), amelyek egyébként egy időben uralmuk alá is hajtották ezeket a területeket. Különbségek is vannak persze. Ha csak a technológiai kapacitást vagy az egy főre eső jövedelmet vizsgáljuk, Finnország jobb helyzetben van. Mégis szerkezetileg függésben van a centrumtól, nevezzük ezért Finnországot inkább félperifériának. Nem tartozik szorosan Európához sem földrajzi, sem kulturális értelemben Törökország, Ciprus, Tunézia, Algéria és Marokkó, mégis Seers foglalkozik velük (bár felhívja a figyelmet az előbbi lényeges sajátosságokra), azzal érvelve, hogy szerkezetileg rendkívül sok hasonlóságot mutatnak az eddig tárgyalt peremzónákkal. Nevezzük őket tehát külső perifériának.

Mindezek után az említett perifériákhoz kapcsolódóan határozza meg Seers a centrumot, mégpedig nem egyet, hanem kettőt! Ugyanis a tőke és technológia birtoklásával, az európai perifériákra való katonai, politikai dominanciával, stb. nemcsak Nyugat-Európa jellemezhető, hanem az Egyesült Államok is! Sőt, a hetvenes évekig maga az európai centrum erőteljesen függött az amerikai hegemoniától, azaz itt is felfedezhető egyfajta alárendelt viszony, ami persze az utóbbi időszakra lényegében feloldódott. Mindez alól leginkább a katonai szféra a lehet kivétel, bár az önálló nyugat-európai védelmi törekvések ezt is kissé kikezdi⁸.

⁸ Rendkívül érdekes, hogy Seers a nyugat-európai centrum behatárolását hol a „Western Europe”, hol a „Central Europe” elnevezéssel illeti. Az utóbbit

A centrum országai Seersnél Németország⁹, Franciaország, Hollandia, Belgium, Svájc, Ausztria, Dánia, Norvégia és Svédország. A centrumra vonatkozó ismérvek alapján pedig kiemeli Németország szerepét, amely ország (a hetvenes években) minden értelemben a centrum vezető hatalma. Ha figyelmesen szemléljük a felosztást, hiányzik még Olaszország és Nagy-Britannia. Olaszország esetében az Észak-Dél probléma miatt elbizonytalanodik a szerző, hiszen északi területei a centrum ismérveihez állnak közelebb, a déliek pedig a perifériáéhoz. Nagy-Britannia esetében sem egyértelmű a helyzet a skót, walesi és ír tartományok miatt, mégis ezt közelebb érzi a centrumhoz, mint Olaszországot. Ennek ellenére mindkettőt - az említett ismérvek alapján - a félperiféria kategóriába sorolja. Figyelemre méltó azonban, hogy akár csak Wallace, ő is elhanyagolhatónak tarja a centrum országain belüli regionális különbségeket.

Mindezek alapján érthető Seers vonzódása a földrajzi megközelítésekhez, hiszen való igaz, hogy a peremterületekhez képest (a félperifériákon keresztül) a centrum országai geográfiai értelemben is központi helyet foglalnak el. Ez alól talán csak Norvégia lehetne kivétel, de ez is kivédhető azzal, hogy Norvégia is gyakorlatilag északi-tengeri ország, abban az értelemben, hogy lakosságának csak nagyon kis hányada található az atlanti parton. Ahhoz azonban, hogy ki tudja kerülni az egyes országok besorolásánál lelt problémákat, illetve, hogy ki tudja modelljét egész Európára terjeszteni, Seers kénytelen elemzésében az „ország”-megközelítést felváltani a „terület”-megközelítéssel, ami persze nem baj. Így csatolja a centrumhoz Szlovéniát, Észak-Olaszországot, a baszk területeket és Katalóniát, délkelet Angliát és

nyilván centrális Európa, Európa centruma értelemben használja, mégis a szakirodalomban ez az elnevezés egyáltalán nem elterjedt, és első olvasásra elég megdöbbentő is. (Seers, 1979, 8.o.)

⁹ A tanulmány születésekor természetesen Nyugat-Németország!

délnyugat Finnországot. Ha mindezt egy ábrában körülkerítjük, akkor az európai centrum egy hiányos tojáshoz hasonlítható.

A „tojás” egy északkelet-délnyugat tengely mentén helyezkedik el, középpontja Németországban található, Kassel tartomány északi részén. Vagyis ha végigtekintjük az eddig elhangzottakat, akkor kiderül, hogy a centrumra jellemző ismérvek a tojás belseje felé haladva erősödnek, vagyis a „tojás sárgája” megfelel Európa súlypontjának, aminek tartalma Dánia, Németország nyugati fele, a Benelux országok, Párizs, a lyoni terület, Svájc és Lombardia. Ezen területektől kifelé haladva egyre szegényebb, politikailag és kulturálisan pedig a centrum befolyásától egyre függetlenebb területekkel találkozunk.

Seers megpróbálja bevonni a kelet-európai területeket is a rendszerbe. A keletnémet tartományokat tartja a legközelebb állónak. Gazdasági, társadalmi helyzetük folytán Magyarország, Lengyelország, a cseh és szlovák területek a félperifériába esnek, míg Bulgáriát, Romániát a perifériához sorolja. Mivel a kelet-nyugati kettéosztottság időszakában készült az elemzés, ezért érthető, hogy a Szovjetunió szerepe sok hasonlóságot mutat az Egyesült Államokéval, bár elmaradott gazdasági helyzete miatt nem tölthet be teljesen centrum szerepet. Mindenesetre az világos, hogy Seers szerint az európai régiók hármaskörös koncentrikus köre két másik „európai” centrum közötti tengely mentén feszült ki a bipolaritás időszakában. Még tartogat azonban számunkra érdekességet a modell! A szerző kikerekítette a tojást egészzé, ez alapján a centrumhoz sorolta a Csehországot, Sziléziát, a volt kelet porosz területeket és a balti államokat: Észtországot, Lettországot és Litvániát.

Összefoglalva tehát, Dudley Seers gazdasági és társadalmi ismérvek alapján egy egész Európát magába foglaló, összefüggő rendszert épített fel. Figyelemre méltó, hogy mind Nyugat-Európát a szokásosnál szélesebb értelemben vette (idesorolva főként Jugoszláviát és Törökországot), mind Európát (a két nagyhatalmat, mint kifeszítő pontot). Nála a legtöbb szerzőnél közép-európainak (vagy kelet-európainak) definiált te-

rületek egy része a centrumhoz tartozik (természetesen közelebb a „tojáshéjhoz”). Mivel igen különleges modellről van szó, engedjessék meg néhány megjegyzés.

A centrumtól keletre eső országok bevonásakor leginkább csak utalás történik azok gazdasági-társadalmi helyzetére. A centrumba bevont keleti területeknél pedig különösen szembeötlő, hogy azok inkább azért kerültek be, hogy a tojás (és a modell) teljes lehessen, mintsem tényleges mutatóik alapján. Ez persze nem zárja ki az állítás igaz voltának lehetőségét, itt mindenesetre a tényleges elemzés hiányosnak tűnik. Vagyis a geometriai bűvészkedés rendkívül látványos, de bizonyító ereje kevésnek bizonyul. Őszintén szólva úgy tűnik, hogy maga Seers is csak beleszeretett elméletébe, hiszen ilyen érveket hoz fel, hogy ha egy ilyen stabil (és más megközelítésektől - amelyek szintén megkülönböztetnek a keleti területen fejlettebb és kevésbé fejlett régiókat - sem teljesen elrugaszkodó) modell alakult ki, ami 2700 km hosszú és 1500 km széles területet ölel át, akkor az nem lehet véletlen¹⁰. Hangsúlyozom, nem tagadom az elmélet igazságának lehetőségét, de ennek az érvelésnek a bizonyító ereje kevésnek tűnik.

Ezt a kitévelt mindenképpen fontosnak éreztem megtenni, mivel egy korábbi tanulmányomban más ismérvek és elemzési módszer alapján, de némileg hasonló eredményre jutottam. Bár hozzá kell tenni, hogy nem tojás lett a végeredmény, hanem barack. Az említett elemzés nem terjed ki Európa egészére (illetve nemcsak Európára terjed ki), és eredményeit nem is kívánja automatikusan kiterjeszteni arra. A klaszteranalízis alapján végzett vizsgálatnak csak az ide vonatkozó eredményire utalnék (Gáspár, 1992. 579.o).

¹⁰ „Such a strong pattern could hardly arise from a purely random process, and it is mute evidence of the influence of proximity.” (Seers, 1979, 19.o.)

Az európai mozgásokat befolyásoló egykor hegemon hatalom, az USA ebbe az elemzésbe is bekerült, de külön csoportot alkot, elsősorban rendkívüli ereje és zártsága miatt. Egy csoportba került Németország (NSZK), Japán és Franciaország. Ezek az országok főként abban hasonlítanak, hogy az ő erejük is még messze felülmúlja a vizsgálatba bevont országok átlagát, az átlagosnál kissé zártabbak és „mozgékonyabbak”. Ebben különböznek az egy csoportba került volt világcentrumoktól (Olaszország, Spanyolország és Nagy-Britannia), valamint ez utóbbi „nyulványai”-tól (Kanada és Ausztrália). Ezek ugyanis relatíve még mindig igen „jó erőnlétben vannak”, viszont „lassúak”. Ezekről elkülönül a Svédország, Dánia, Ausztria, Norvégia, Finnország illetve Görögország, Portugália országcsoport¹¹, főként erős nyitottságuk miatt¹². Megintcsak más csoportot alkotnak a Benelux államok és Svájc, amely országokat elsősorban kimagasló nyitottságuk és némi erőnlétük valamint dinamizmusuk jellemez. A többi bevont ország statisztikai elemzésétől eltekintenek. Viszont a tanulmány többi része ebből a vizsgálatból kiindulva a történelmi szerepeket és magatartásformákat is figyelembe veszi, és néhány más tényezővel kiegészítve egy regionális megosztás felvázolásával próbálkozik. Ez természetesen nem egyezik meg az előbb felvázolt -amúgy rendkívül izgalmas - csoportokkal¹³.

Az elemzések eredményeinek alapján a vizsgált országokat egy barack jellemzi jól. Van már ugyan magkezdeménye, húsa, héja, de ezek igen szorosan együtt vannak még. Megkülönböztethetők, de még igazán egységet alkotnak. Ez a „gyümölcskezdemény”, amely a második világ-

¹¹ Az utóbbi kettő még ehhez tartozik a legközelebb, viszont, ha finomitanánk a csoportosítást, már külön vagy más klaszterbe kerülnének.

¹² Itt meg kell jegyezni, hogy erőnlétben jól érezhető a különbség, elsősorban Svédország és Portugália ill. Görögország között.

¹³ A következtetések a 80-as évek második felére vonatkoznak.

háború után megfelelő és elegendő tápanyagot kapott, lendületesen fejlődött, a 60-as, 70-es évekre érett gyümölcsé vált. A magját az Egyesült államok, Japán és Németország alkotja, ami megfelel a hárompólusú világgazdaság központjainak, bár a hasonlat picit sánta. Ez a barack ugyanis nem igazán „csonthéjas”, azaz a német (és hozzá közelebb álló Franciaország, Nagy-Britannia), amerikai és japán centrum nem egységes, hiszen egymás fő konkurensei. A maghoz legszorosabban tapadó húst alkotja egyrészt Franciaország, amely körülveszi és megpróbálja nem egyedül hagyni Németországot, és hidat jelent a nagy, lassú országok felé. Másrészt ez lenne Belgium és Hollandia, illetve Svédország és Svájc, amelyek hidat jelentenének a kis, dinamikus országok felé. A gyümölcs húsát egyrészt az erős, de lassú országok adnák (Anglia, Kanada, Ausztrália), másrészt az említett kisebb, de nyitott és rugalmasan alkalmazkodók (Dánia, Ausztria, Norvégia).

Ha a gyümölcs héját lehúzzuk, azon is marad némi húsdarabka. Az elemzések alapján ez valószínűleg Olaszország és Finnország, amelyek azért persze teljes mértékben a húshoz tartoznak. A barack még nem teljesen érett, a héja is az egyik oldalon pirosabb, másutt még kicsit zöld. A „reményteljes héj” Spanyolország és Írország (ez utóbbi egyedi adatok alapján). „Halványpiros” a görög-portugál héj. A „legéretlenebb” pedig Törökország és Jugoszlávia (Lengyelország és Magyarország)¹⁴.

Jól látható, hogy Seers mellett ez a megközelítés is koncentrikus körökbe szervezi az európai országok egy részét, pontosabban mindegyik hármas tagozódásra épít (bár az utóbbi két további finomítást is tesz). Az előbbi tisztán centrum-félperiféria-periféria megosztásra törekszik (főként a színvonal és a függőség alapján), az utóbbi legfeljebb csak

¹⁴ Csehszlovákia adatok hiányában nem került be az elemzésbe. Mielőtt továbblépnünk, szükségesnek tartom elmondani, hogy ennek a megközelítésnek is vannak gyenge pontjai. Gondolok többek közt arra, hogy kimaradtak lényeges, világgazdasági pozíciót meghatározó pénzügyi mutatók. Másrészt hiányérzetet okozhat, hogy a statisztikai elemzésből a végső rendszer közvetlenül nem következik.

közvetve tartalmazza mindezt (hiszen sokkal inkább világgazdasági dimenzióban gondolkodik, másrészt magatartásmintákat vizsgál). Bár mind a két felhasznált hasonlat koncentrikus és befelé „sűrűsödő” hasonlatra épít, az egyes részek nem feleltethetők meg egymásnak (hiszen a vizsgálat célja is más). A tojás sárgája nem ugyan az, mint a barack magja - sem funkciójában, sem tartalmába. Ugyanígy nem egyezik meg a tojás fehérje a gyümölcs húsával, és az egyik héj a másik héjjal. Mindebből persze következik eredményeik különbözősége is.

Per Magnus Wijkman(1990,90.o.) centrum-periféria megközelítése szintén „fordított”-nak tűnik, hiszen először körülhatárolja Nyugat-Európa régióit, azután mutatja be ismérveit, illetve jellemzi a megállapított országcsoportokat. Nála a centrum egy háromszög által behatárolt terület, amelynek csúcspontjai három kikötőnek felelnek meg: Bristol - Genova - Hamburg. Így a centrumba tartozik az eredeti hatok legnagyobb területe, Svájc és délkelet-Anglia. A háromszögon kívüli terület a perifériához tartozik. Ez a Skandináv- és Ibériai-félszigetet, a kelta „szegély”-t, dél-Olaszországot és Görögországot tartalmazza. Sőt, Wijkman bizonytalanul bár, de Ausztriát is idesorolja. Többek közt ez az a pont, ahol a fő különbséget látja az EK és az EFTA között: az EK nagyobb részben a centrumhoz, az EFTA inkább a perifériához tartozik. Végül gazdasági és történelmi okokra hivatkozva Nyugat-Európa-hoz sorolja Ciprust, Máltát, Törökországot és Jugoszláviát is - ezeket nevezi „Európa árvái”-nak, amely megfelel Seers „külső periféria”-jának. A különböző régiókat tehát csak ezután vezeti vissza valamilyen ismérvre, ez pedig főként a kereskedelmi kapcsolatokat, függőségi viszonyokat jelenti. A kereskedelmi (pontosabban export) kapcsolatok szimmetrikus avagy aszimmetrikus jellege tehát nála régióképző erővel rendelkezik. Vagyis azok az országok, amelyek egymás kereskedelmében kölcsönösen viszonylag nagy részesedéssel rendelkeznek, „preferenciális kereskedelmi területet” képeznek, főleg, ha exportjuk aránya a GDP-ből is figyelemre méltó¹⁵.

¹⁵ Az említett régiókat Wijkman a Római Szerződés korának adatai alapján állítja fel.

A országok egymás piacán lévő exportrészesedése alapján három jól elkülöníthető országcsoporthoz különböztethető meg. A „centrum” országai (Hatok, Svájc, Ausztria) egymás fő piacai, ahol a domináns ország az NSZK. Az „északi periféria” országaira (Brit-szigetek, Skandinávia) ez a szimmetria szintúgy jellemző. Itt az Egyesült Királyság a központi hatalom. Portugália, Spanyolország, Görögország, Jugoszlávia és Törökország a „déli periféria” elnevezést kapta. Ezeket az országokat lehetne „maradéknak” is nevezni, amelyekre a centrumtól, főként az NSZK-tól való függés a jellemző. A fő különbséget a csoportok között a relatív méretben és az összetartó erő masszívságában lehet kitapintani. A centrum nem a legnagyobb a méreteket tekintve, viszont országai a legegymásrautaltabbak. Az északi perifériára a kisebb kohéziós erő a jellemző, illetve a kisméretű országok túlsúlya. A déli periféria országaira nem mondható el a kölcsönös függőség, miután egyoldalúan függenek, mégpedig a centrum országaitól. Másrészt az exportnak a GDP-ből való részesedése viszonylag alacsony ezen országok esetében.

Ha jobban belegondolunk, a kialakult kereskedelmi blokkok nem felelnek meg teljesen az említett függőségi kapcsolatoknak. Ez, Wijkman szerint, visszavezethető a politikai tényezőkre. Svájc és Ausztria a semlegesség és szuverenitás miatt nem csatlakozott a kialakuló centrum blokkhoz. Érdekes, hogy *Wallace (1990.23.o.)* pontosan ugyanezt a gondolatmenetet követi, és szintén politikai tényezőket emleget. Ezt se tekintsük azonban magától értetődőnek, hiszen, ha visszaemlékszünk *Eric Hoesli(1993,83-84.o.)* Ausztria és Svájc más csoporthoz tartozását kissé más tényezőkre vezeti vissza! Itt jól meg is ragadható a két koncepció közötti különbség, hiszen Hoesli természetesnek, sőt nehezen feloldhatónak tartja a tömb elkülönülését, míg Wijkman éppen azt hangsúlyozza, hogy ez a megosztottság abszolút nem természetes! Az EFTA országok tömbje, a kereskedelmi kapcsolatok alapján kisebb kohéziós erővel bír, azaz kölcsönös függőségük kisebb, és az is inkább a brit-svéd tengelyre épül. A közép méretű államok (Svájc, Ausztria, ill. Portugália a 80-as évekig) pedig legalább annyira függenek az EK-től, mint amennyire az EFTA-tól. Másrészt Nagy-Britannia és az NSZK nem-

csak a saját tömbjükben bírnak befolyással. Ebből Wijman azt a következtetést vonja le, hogy *a kis államok a tömbök alakulásakor megpróbálták elkerülni azt a szituációt, hogy választaniuk kelljen, melyik nagyhatalom mögé kívánnak felsorakozni*. Mindegyik fontos volt számukra. Bár a megközelítés eléggé egyoldalú, mégis a szempont figyelemre méltó, főleg, ha hozzátesszük, hogy a szerző az EK és EFTA közeledését is erre vezeti vissza, így szükségszerűnek tartja.

Az bizonyára az olvasónak is feltűnt, hogy Wijkman centrum-periféria-árvák fogalomhasználata tartalmilag eltér Seers centrum-félperiféria-periféria, avagy az én mag-hus-héj megközelítésemtől. Ez még nem is volna baj, de Wijkman elemzésének végiggondolásakor néhány kétely azért felmerül. Említettem, hogy az elemzést a szerző az ismérvek magyarázata helyett a régiók ismertetésével kezdi, amit kezelhetnénk a „különleges” kategóriával, ahogy azt Seersnél tettük. Csak-hogy Wijkmannál úgy tűnik, hogy az ismérvek és a régiók nem egészen tökéletesen illeszkednek. Ugyanis a régiók ismertetésekor hivatkozik néhány megkülönböztető tényezőre (népesség-, termelésmegoszlás, egy főre eső jövedelem), de igen nagyvonalúan és következtelenül. Másrészt a továbbiakban egészen más tényezőkkel (kereskedelemszerkezet) foglalkozik, és ezekre hivatkozik. Az elemzésből csak az látható, hogy három elkülöníthető régiót állapíthatunk meg, de nem derül ki, hogy mi alapján nevezi őket a szerző centrumnak illetve perifériának, hiszen nem egyeznek meg az előtte (is homályosan) definiált kategóriákkal. Másrésztől eléggé zavaró, a következtelenség, hogy a szerző hol országokban, hol területekben gondolkodik, illetve értelmezi ismérveit. Vagyis nem tűnik egyértelműnek, hogy valóban a felhasznált ismérvek alapján alkotta meg a szerző a régióit, vagy pedig a kereskedelmi mátrix alapján, az ötvenes évek végén meghatározható tömbökre húzta rá valamilyen meg nem határozott ismérv alapján a centrum-periféria fogalmat! Magyarra fordítva Wijkman, úgy tűnik, belekeveredett a tyúk-tojás problémába (természetesen itt nem a Seers-féle tojásról van szó).

Még tovább finomíthatjuk centrum-periféria elemzésünket, ha *William Wallace*(1990,24-25.o.) elemzését is bekapcsoljuk vizsgálódásunkba. Ő ugyanis a kapcsolatformák szerinti megközelítésében (a történelmi ill. értékek, identitás szerinti mellett) alá-fölrendeltségi viszonyokat vél fölfedezni. Wallace megközelítése is „országok” szerinti, ami a „területi” elemzésekhez képest kevésbé árnyalt eredményt ad. Viszont ismérveit az egyszerű gazdasági-társadalmi szétválasztásokhoz képest tovább bontja és mindegyik alapján besorolja az egyes országokat. Ez tehát „árnyaló” tényező, ami a következő eredményt hozza.

A kereskedelmi kapcsolatokat elemezve Wallace eredménye tökéletesen egybeesik Wijkman megállapításaival. Eszerint Nyugat-Európa a német-brit tengelyre illetve a két tömbre (EK, EFTA) épült fel (az alpesi semleges államok, mint láttuk itt is politikai okok miatt nem illeszkednek ebbe a képbe). Az EK kibővülésével pedig a kontinentális centrum csak megerősítette a „mag” szerepét. Ezen a ponton azonban egy kissé megbillen az elemzés, ugyanis a centrum ezen ismérv szerinti meghatározásánál Wallace hirtelen áttér a területi meghatározásra, és mindenféle elemzés nélkül felsorolja Németországot, a Benelux államokat, Észak-Franciaországot, és kisebb mértékben az alpesi országokat és Észak-Olaszországot. A lényeg talán inkább az, hogy Németországnak egy stabil „centrum a centrumban” szerepe van a 80-as években (még az egyesülés előtt), mivel a legfontosabb kereskedelmi partnere az összes közvetlen déli és nyugati szomszédainak, sőt sokáig „helyettesítette” Nagy-Britanniát a skandináv országokkal való domináns kapcsolatban. A pénzügyi kapcsolatok szerinti megkülönböztetés már közel sem ennyire egyértelmű, hiszen Nyugat-Európában a nyolcvanas évek végén több pénzügyi központ is létezik: London, Zurich, Párizs, Frankfurt, Luxemburg és Amsterdam egymás versenytársai. Ezért a centrum ebből a szempontból Nagy-Britanniától a Benelux államokon és Franciaországon keresztül Svájcig húzódik. A német gazdaság a márkán keresztül domináns pozíciót foglal el ebben a rendszerben. Az angol font leértékelődésével és nemzetközi szerepének háttérbe szorulásával, valamint a francia frank leértékelésével már a hatvanas évek vé-

gén dominánsnak tekinthető ez a pozíció. Ezt csak erősítette, hogy a Werner terv (1970) a német márka elismert fölényére épült, illetve, hogy a nyolcvanas években az EMS valuták, a dollár és a yen között alapvető kapcsolatot jelentett a márka. A német gazdaság tehát ebből a szempontból is „centrum a centrumban”. A beruházások, tulajdonosi szerkezet és ipari kapcsolatok szempontjából Nagy-Britannia, Franciaország és Németország egy hármass központot alkot. A második körben Hollandia fő szerepével Svédország és Svájc erősítette meg pozícióját. Elsősorban intézményi okát látja Wallace annak, hogy Olaszországban a külföldi beruházások növekedése alacsony, amivel az ország a harmadik körbe szorult. Ide tartozik még Spanyolország, Norvégia és Finnország, bár ezekbe az országokba a beruházások, vállalati kapcsolatok növekvő tendenciát mutatnak, tehát ők inkább a „még nem” kategória szerint szorultak külsőbb körbe. A német gazdaság központi szerepét csak erősíti, ha a technológiai adottságokat is bevonjuk a vizsgálatba. Wallace egy tanulmányra hivatkozva mutatja be, hogy az európai szabványok közel fele az NSZK-ból származik, így kerül a második helyre Franciaország, majd követi őket Nagy-Britannia, Hollandia és Olaszország.

A társadalmi jellegű ismérvek nagyon hasonló szerkezetet mutatnak. A turizmus tekintetében egyértelmű Németország vezető pozíciója, mint „kibocsátó”, akár a szomszédos országokat, akár a mediterrán partokat, akár Európa keleti részét vesszük alapul. A munkaerő bevándorlás fő körzeteként a szerző ugyan csak „Nyugat-Európa”-ról beszél, de az 50-es, 60-as évek jellemzőiből következtetni tudunk a regionális besorolásra¹⁶. A fő kibocsátó országok közé, azaz a perifériába tartozik Spanyolország, Portugália, Dél-Olaszország, Jugoszlávia, Görögország, Törökország valamint Finnország. A 70-es, 80-as évek bevonásával

¹⁶ A nyolcvanas évekre ugyanis már kénytelen szélesebb perifériáról beszélni (Kelet-Európa, Észak-Afrika, Ázsia bekapcsolása miatt), ezzel viszont az egykori tisztán periféria jellegű országok is részben fogadó országokká válnak, vagyis összemosódik a jellegük.

csak Spanyolország hovatartozása válik nem teljesen egyértelművé (hiszen Észak-Afrikából fogad vendégmunkásokat), bár a szerző a kibocsátókkal kapcsolatban csak „szélesebb perifériáról” beszél, szélesebb centrumról nem. A társadalmi ismérvek között szóba kerül a diákok mozgásának vizsgálata is, ahol a 80-as évek elejéig az Egyesült államok szerepelt fő célországként, ezt a pozíciót azonban (a nyugat-európai hallgatók esetében) elhódította Németország, illetve „másodhegedűsként” Nagy-Britannia és Franciaország. Mindebben persze nagy szerepe volt az EK 80-as évek közepén meghirdetett közös programjai között az Erasmus és a Kelet-Európát érintő Tempus programnak.

Kérdéses, hogy Wallace logikáját követve beszélhetünk-e politikai értelemben vett centrumról és perifériáról? Wallace igennel válaszol a kérdésre, és Karl Deutschra hivatkozva a *politikai integráció húzó országait* nevezi meg centrumként. Azaz az erős, politikai, adminisztratív, gazdasági és oktatási szempontból fejlett országok olyan gravitációs központot képeznek, amelyek körül az integrációs folyamatok legtöbbször kibontakoznak. Ez a meghatározás a Benelux - észak-olasz tengely mentén helyezi el a centrumot, beleértve persze a Rajna-mentét és Észak-Franciaországot. Megjegyzem csak, hogy ez a megközelítés feltételezi az integrálódási folyamat „nukleáris”¹⁷ jellegét, azaz, hogy az integrációs folyamat megindulása szükségszerűen vezet el a politikai integráció fokáig. Ennek a feltételnek a tárgyalása azonban nem tartozik dolgozatunk keretei közé (lásd részletesebben az integrációelmélet szakirodalmát).

Nyugat-Európa centrum-periféria rendszerben való ábrázolásának, úgy tűnik, kimeríthetetlenek a variációi és végtelenek a finomítási lehetőségei. A nyugati területet egységként kezelő elemzésektől elindulva most utalnék az általam feldolgozott irodalmakból a skála másik végére

¹⁷ Karl Deutsch kifejezése, idézi (Wallace, 1990, 28.o.)

is. Ezt az EK Bizottság elemzése tartalmazza, amely 160 térségre osztja az EK egész területét. Egy szintetikus index kidolgozásával, amely az elmaradottság sűrűsödési pontjait mutatja ki, sorba rendezték ezeket a körzeteket. Ezek alapján centrumnak tekinthetők a legmagasabb pontszámot elért körzetek, amelyek egytől egyik Németország nyugati részén találhatóak: Darmstadt, Felső-Bajorország, Stuttgart és Hamburg. A skála másik végén abszolút perifériaként pedig két dél-olasz és két délspanyol terület helyezkedik el. (*Rába, 1990, 18. o.*). Ez már csak azért is igen figyelemreméltó, mert az eddigi elemzések legtöbbször Spanyolországot a reményteljes periféria csoportba sorolta, Olaszországról nem is beszélve, ami legfeljebb a félperiféria státust érdemelte ki. Ezzel szemben a vitathatatlan periféria, Görögország itt szóba sem kerül. Mindez azt hangsúlyozza, hogy az „átlagos” érték, a „szórás” nélkül eléggé nyers és félrevezető eredményeket adhat, azaz az „ország” megközelítés, bár manapság még szükségszerű, feltétlenül fenntartásokkal kezelendő, és csak mint első megközelítés jöhet igazán szóba.

Eddig tehát Európa egyre több régióra osztása után bekapcsoltunk egy újabb dimenziót, amely az egyes területeket alá-, illetve fölérendeli egymásnak. Túllépve a bipoláris kettéosztáson, sikerült a két pólus egyikét tovább finomítani, és meghatározni többféle módon Nyugat-Európa centrum, félperiféria és periféria jellegű területeit. Haladjunk tovább tehát ezen a vonalon!

Az északi perifériának nevezett területről *Carl-Einar Stalvant* (1990. 126. o.) készített egy átfogóbb elemzést - felhasználva Stein Rokkan kutatásait - további finomítási lehetőséget kínálva számunkra. A skandináv térség leggyakrabban, mint a (volt) szuperhatalmak és a magas politika közötti stabil térség kerül szóba, éppen ezért többféle megközelítésből kerül nagyítónk alá: földrajzi, gazdasági és hatalmi-politikai, biztonsági ismérvek keverednek a vizsgálatba. Stalvant felhívja a figyelmet, hogy kerüljünk el a térség homogenitásának túlzott hangsúlyozását, valamint, hogy a térség tényleges magatartása csak tágabb európai összefüggések között érthető. Mint azt már az ismérvek analízisének

megfigyeltük, Rókan egy kétdimenziós koordináta tengelyei mentén feszíti ki a vizsgált országokat, amelynek egyik tengelye az állam és kultúra kapcsolata, a másik az állam és gazdaság kapcsolata. Az első tengelyen egy helyre tömörülnek a skandináv országok, hiszen a római jogtól és a katolikus egyháztól való függetlenségük viszonylag nagy, miután 1517-ben egységesen szakítottak a katolikus egyhazzal. A másik tengely mentén való elhelyezkedésük közel sem ennyire egységes. A városhálózat erőssége és a terület függő avagy domináns volta három, illetve négyfelé húzza szét az északi országok rendszerét:

Ez alapján pedig úgy tűnik, hogy a nyugat-európai dimenzióban kimutatott rendszert találjuk itt meg kicsiben, abban az értelemben, hogy centrum és periféria jellegű országok koncentrikus (fél-)körét tapintottuk ki. Stalvant elemzésében Wijkman egy más munkájának adatait felhasználva hangsúlyozza, hogy az érintett országok kereskedelmi kapcsolatai a kontinens felé húznak (főleg Németország felé), de egymás közötti kapcsolataik szintje stabil és mérsékelten növekvő, amiből arra következtet, hogy *bárhogy is alakuljon az európai tömbök jövője, az északi országok ezt a biztonsági hátteret fenn kívánják tartani*. Kulturális ismérvek kissé árnyaltabbá teszik a képet. Finnország keleti és az ortodox egyhazzal való kapcsolatairól van szó, ami szélsőséges esetben olyan kijelentésekhez vezethet, mint hogy „Skandinávia nem más, mint Szibéria nyugati része” (*Hagtvet-Rudgent, 1984*). Ezek alapján érthető is persze, hogy ebben a modellben komoly hangsúly kerül a hatalmi-politikai illetve biztonsági ismérvekre az országok helyzetéből következően. Dánia, Izland, Norvégia NATO tagok. Svédország el nem kötelezettsége valószínűleg a háborúban is semlegességet jelent, míg Finnország semleges külpolitikáját korlátok közé szorítják a volt Szovjetunióval kötött megállapodásai. Azonban Finnország korlátozott kötelezettségeit, avagy Norvégia, Dánia egyoldalú kötelezettségeinek lehetőségét lényegében Svédország relative erős védelmi képessége és el nem kötelezett volta támasztja alá. Tulajdonképpen a kapcsolatok három szintje jellemzi a térséget: a nagyhatalmak befolyása, az EBEE/EBESZ kiegyensúlyozó folyamatához való kapcsolat és az északi együttműködés.

Vagyis, ha jellemezni kellene ezt a régiót, akkor *Stalvant* (1990, 131. o.) a Karl Deutsch féle „biztonsági közösség” fogalmát tartja a legmegfelelőbbnek. Az északi csoport egy *plurális, fúzió nélküli biztonsági közösség*, ami elegyíti a nemzeti függetlenséget és a széles körű biztonsági megállapodásokat. Érdemes felfigyelni a „fúzió nélküli” kifejezésre, ugyanis integrációs szempontból különleges helyzetet mutat a térség. Ugyanis nem támasztja alá azt a széles körben elfogadott véleményt, miszerint az integráció és a közös intézmények *automatikusan* magukkal hozzák a közös külpolitikát, majd biztonságpolitikát¹⁸. Vagyis egy olyan különleges alakulatról van szó, amely szervesen illeszkedik a nyugat-európai rendszerbe (akár a mellérendelt, akár az alárendelt koncepció szerint közelítjük is meg), viszont lényegesen el is tér tőle. Az ismérvek markánsabban különülnek el, és az országok a nyugat-európai rendszer mellett a nagyhatalmak közötti tengely mentén is kifejezőnek. *Summásan talán a nemzeti és a regionális szuverenitás érdekében létrehozott védekező együttműködésnek lehetne nevezni.*

Lényeges szempontokat vet fel Roberto Aliboni, amikor a nyugat-európai rendszer mediterrán dimenzióját vizsgálja. Ez a definíció nem felel meg teljesen Wijkman „déli perifériájá”-nak, mivel Aliboni nem szakítja ki a dél-európai országokat az egyéb kapcsolataik által meghatározott környezetükből - ezért is beszél mediterrán dimenzióról. Ebből kifolyólag megkülönbözteti és külön elemzi a dél-európai, a regionális, és a régiók közötti formáját a mediterrán együttműködésnek.

Rendkívül lényegesnek tűnik, hogy itt a dél-európai régió nemcsak Görögországot, Portugáliát, Spanyolországot jelenti, hanem Olaszországot, sőt Franciaországot is! A bizonyító erejű ismérvek ebben az

¹⁸ Ezt a megállapítást egyébként Ágh Attila kutatásai is alátámasztják, aki hangsúlyozza, hogy az integráció automatikus előrehaladása csak egyfajta (funkcionalista) megközelítés, vannak más vélemények is. Lásd részletesebben Ágh Attila (1989, 98-123. o.)

esetben az összetartozás-tudat körül összpontosulnak, illetve annak az ismérvnek vannak kitéve, hogy milyen speciális szereppel rendelkezik ez a csoportosulás a régiók közötti kapcsolatokban (elsősorban az északi EK és a nem-EK mediterrán országokról van szó). Vagyis a megkülönböztető tényező az „érdekcsoport” szinten marad. Az összetartozás tudat is, úgy tűnik, elsősorban arra a tényezőre koncentrálódik, hogy egységesen eredményesebben tudnák kiegyensúlyozni az északi országok befolyását. Aliboni azonban tisztán látja, hogy bár hatékony lenne ez a fajta közös fellépés, de közel sem volna konfliktusmentes. *Ugyanígy a régiók közötti hídszerepük is jellemezhető ugyan a Maghreb országok melletti „instruktori szerepkörrel” az EK felé, de ne felejtjük el, hogy agrárérdekeik folytán egyben ellentétes érdekük is befolyásolja ezt a szerepkört (nevezetesen, hogy megőrizzék kedvezményezett szerepüket az EK-ban).*

A „regionális együttműködési minta” a dél-európai térség mellett kiterjed az észak-afrikai és közel-keleti területekre is. Ennek a csoportosulásnak már mélyebb tartalma van, mint az idődimenzióban bizonytalanabb érdekcsoportnak: itt Aliboni már történelmi és kulturális hagyatékokról beszél, viszont hangsúlyozza, hogy ma ez a hagyomány nem igazán tükröződik a politikai, gazdasági és katonai megállapodásaikban. A regionális kapcsolat lényegében a politikai függetlenség fenntartására szorítkozik. Bár ennek a skálának az egyik szélsőségeként azok az erőket is számításba kell venni, akik a térség kohéziós erejeként a régi mediterrán világcentrum visszaszerzését és az ősi, szubkulturává visszaszorított kultúra dominánssá tételét, mint törekvést veszik számításba. Mindenesetre Aliboni úgy értékeli, hogy ez a „regionális” dimenzió lényegében nem más, mint valamilyen formája az el nem kötelezettségnek vagy egyfajta Észak-Dél probléma, ami az európai illetve arab együttműködések (regionális elkülönítések) mellé még egy dimenziót bevesz. Számomra (illetve a kitűzött feladat számára) azonban sokkal izgalmasabb következménye van ennek a széles látókörnek: felveti ugyanis azt a lehetőséget, hogy a „felszínibb” ismérvek elnyomják a „mélyebbre ásó” tényezőket, vagyis nehezebben felismerhetővé teszik a

tartós tendenciákat. Még lényegesebb talán, hogy rámutat arra a nem elhanyagolandó tényezőre, hogy *nem biztos, hogy helyes képet kapunk, ha Európa régióit kizárólag Európában keressük!* Más szóval, ha a regionális vizsgálatnak korlátot jelentenek Európa (amúgy is vitákat kiváltó) határai, elképzelhető, hogy az egész eredményünk torz lesz.

Térjünk még ki néhány szó erejéig a régiók közötti dimenzióra. Ez lényegében az EK különböző társulási megállapodásaival és az Euro-arab párbeszéddel van kapcsolatban, ezért értelemszerűen túllép a mediterrán térség országain és eléri az EK északi valamint a Perzsa-öböl országait. A fő különbség *Aliboni(1990,155-157.o.)* elemzése szerint abban található, hogy míg a „regionális” együttműködés egy Dél-Dél dimenziót formál meg, többé-kevésbé szemben állva az Északkal (így az európai együttműködéssel), addig ez utóbbi egy szabályos Észak-Dél keret, amelynek céljai az együttműködésen keresztül a fejlődés elősegítése. Érdemes megjegyezni, hogy az észak-déli tengely ellenére ebben az esetben is megvan a lehetősége a feszültségnek éppen e tengely mentén¹⁹, összességében azonban, a szerző szerint, a „régiók közötti” dimenzióban az európai-arab kapcsolatok kooperatív formáját segítik.

Ahogy a kis államok száma megnőtt a világban, úgy az érdeklődés is bizonyos mértékig feljűk fordult. *Szó nincs azonban arról, hogy annyira leegyszerűsítsenek elemzésünket, hogy kizárólag egy állam négyzetkilométerben kifejezett területét tekintենék régióképző ismérveknek.* Ennél többről van szó, ahogy *Kosáry(1987b,453-454.o.)* is véli:” a kézenfekvő kvantitatív ismérvek ... nem elegendők önmagukban”, hiszen az azonos népességhez tartozó területek nagysága igen eltérő lehet. A népesség is időben változik, a gazdasági különbségekről nem is beszélve. Mindenesetre Kosáry kutatásai alapján bizton állítja, hogy a témával foglalkozó irodalom néhány közös jellemző vonásban egyetért. Fizikai erejük szerényebb általában, természeti erőforrásokkal korlátozottabban

¹⁹ A 70-es évekbeli Euro-Arab Párbeszédekről van szó.

rendelkeznek. Termelésük is sokkal specializáltabb, külkereskedelemre jóval ráutaltabbak, és a változásokra való mozgékonyabb reagálással illetve dinamizmussal rendelkeznek²⁰. Ezen gazdasági ismérvek is eleendőek volnának, Kosáry azonban továbbmegy az általunk „regionális összetartozás”-nak nevezett ismérvek felé. Arra hivatkozik, hogy a témával foglalkozók gyakran kiemelik a kis országok belső kohézióját, az erős közösségi érzést, a sebezhetőségi tudatukat, az identitásra való hajlamot és a szívósságukat. Mindezek alapján a nemzetközi kapcsolatokban betöltött szerepük is mutat hasonló vonásokat. A kis államokat gyakran használták fel nagyobb hatalmak közé „*ütköző*”-ként, vagy legyőzött hatalmak terjeszkedésének megakadályozására „*sorompó*”-ként. Sőt, az érintett szerzők kapcsolatot vélnek felfedezni az államok mérete és kormányzati formája között. Mindez persze megint nem azonos a „jó-rossz” skálával, de a kapcsolat lehetősége tényleg több helyen fölmerül²¹. Mindezek tehát felteszik annak a lehetőségét, hogy valamilyen elkülöníthető országcsoportot tapinthatunk ki a kis államok között. Már csak azért is, mert Kosáry még egy általunk is megkülönböztetett megközelítésre helyezi a hangsúlyt, nevezetesen, hogy az előbb említett összes sajátos jelleg a biztonsági problémákban gyökerezik. Ezek pedig szerinte elsősorban külső, nemzetközi tényezőkre vezethetők vissza. Tehát megalapozottnak tűnik a kis államokról, mint külön „régioról” (dimenzióról) beszélni, sőt nem is egységes régioról, hiszen a külső tényezők hatása tértől és időtől függően teljesen eltérő lehet. Ezért Kosáry is háromféle fejlődési típust különböztet meg.

²⁰ Kosáry (1987b, 455.o.) Ha visszaemlékszünk, stasztikai elemzésünk is alátámasztja ezt a jellemzést, hiszen ezek az ismérvek éppen a kis, dinamikus államok klaszterére voltak jellemzőek. Lásd Gáspár (1992).

²¹ Itt a következő személyekről van szó: W. Penn, Kant, Voltaire, Montesquieu, Rousseau, Iselin, J. von Müller, J. Möser, Schlözer, Herder, stb. (Kosáry, 1987b, 458.o.)

Vannak olyan fejlődési típusba sorolható országok, amelyek tartósan létezettek védett térben, valamilyen nagyhatalom(-mak) árnyékában. Ha ehhez még valamilyen, a nemzetközi rendszer által „előírt” feladatot is kaptak (lásd nemzetközi szerepük), akkor ez általában beépült, és termékenyítőleg hatott. Ennek a legtisztább példája Svájc, de hasonló fejlődési típust fedezhetünk fel Hollandia, Belgium, Portugália, Svédország avagy Dánia esetében. A második típus országai esetében a külső tényezők hatása változó jellegű volt, előbb erősebben, majd gyengébben érvényesültek. Erre leginkább az olasz és német államokat lehet példának hozni, ahol a széttagoaltságot a külső tényezők sokáig segítették, majd ezek változásával a 19. századra lehetővé vált, hogy egy nagy, egységes államot alkothassanak anélkül, hogy a régi egységeket teljesen felszámolták volna. A nacionalizmus ezekben az esetekben kifejezetten kovászjellegű szerepet töltött be, segítette az egységes állam létrejöttét. Ami megkülönböztető elemnek számít a svájci típushoz képest a továbbiakban az az, hogy a külső tényezők a harmadik típus esetében nem egy különálló állam létezésénél bábáskodtak, hanem az egyes egységek integrálódását segítették inkább elő. Gondoljunk itt az Osztrák-Magyar Monarchiára. A másik megkülönböztető momentum pedig az, hogy a nacionalizmus ezekre a nemzetek feletti képződményekre nem „cementként”, hanem centrifugális erőként hatott.

Lényegében tehát az eddig tárgyalt ismérveink felhasználásával egy különlegesnek tűnő regionális megosztást tekintettünk végig, amely nem a centrum-periféria alá-fölérendeltség szerint sorolta be az egyes országokat, hanem a sajátos jelleggel és magatartásformával rendelkező nagyállam-kisállam egyenlőtlen kapcsolatokat vette a tipológia alapjául.

Ha már különleges megközelítésekről van szó, azt hiszem *Schoutheete*(1990,116.o.) tanulmánya mindenképpen kiérdemli ezt a titulust. Lehetőség van látóköriünk szélesítésére egy olyan megközelítés bevonásával, amely egy nagyobb egységen belüli alrendszeret különböztet meg bizonyos kritériumok alapján. Ez a nagyobb egység jelen esetben Nyugat-Európa.

Az egyik legrégebb és legkönnyebben meghatározható alrendszer a Benelux államok kapcsolata. Még a két világháború között megkezdődött az érintett országok közeledése, de tartalmat csak 1943-ban az első pénzügyi egyezményrel nyert. Ezt követte a vámunió megalakítása 1944 szeptemberében, ami köztudottan csak 1948-ban kezdte meg működését. Közös kereskedelempolitikát 1950-től folytatnak, amit a tőke szabad áramlása (1954) és a munkaerő szabad áramlása (1956) tett teljessé. Ez az együttműködés láthatóan jóval a Közösség előtt jár. Kapcsolatuk egyre szorosabbá tételének célja pedig az, hogy maximalizálni tudják befolyásukat az EK szervezetekben. Sőt, ha a Közösség történetében a „zátonyráfutás” lehetőségeinek eseteit felidézzük, elég gyakran találkozhatunk a Benelux államok közös fellépésével, ami végül is sokat segített a kényes helyzetek feloldásában²². Úgy tűnik ki is elégitik a kívánt követelményeket. Speciális, egyben privilegizált jellege nyilvánvaló abból, hogy bármely Benelux állam új kormányának első feladata, hogy meglátogassa partnereit. Tartósnak mondható, miután 1943 óta érvényben van, ahogy formális voltát is szerződésjellege biztosítja. „Élcsapatként” vagy partnerként hatékonyan vesznek részt a közösségi döntésekben. Végül teljes elfogadottságot élvez, miután a Római Szerződés külön pontja is foglalja közre.

Az északi országok együttműködését eddig három dimenzióban említettük, sőt megállapítható, hogy némi közös vonás is felfedezhető az EK rendszerével, nevezetesen, hogy megkülönböztethető a közösségi és a helyi politika, ami megfelel a kormányközi találkozóknak illetve az Északi Tanács munkakörének. Gyakori a külügy-, védelmi miniszterek továbbá a miniszterelnökök egyeztethető találkozója, stb. A legfőbb különbség azonban, hogy a *közös külpolitika és nemzetközi ügyek jogi alapjai lényegében hiányoznak*. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy az északi

²² Itt például de Gaulle „üres szék politikájára”, a brit csatlakozás körüli huza-vonára, a költségvetés körüli vitákra, a SEA-val kapcsolatos tárgyalásokra, stb gondolunk. (Schoutheete, 1990, 117.o.)

országok kapcsolata felfogható valamiféle alrendszernek is. Ami a speciális jelleget illeti, főként a kollektív kisállami büszkeségből táplálkozó jóléti állami hagyományok és szociális érzékenység említhető meg, illetve az egymás felé való toleráns magatartás és a közös fellépés pártolása. A nem kormány szintű országközi szervezeteik nagy része visszanyúlik a háború előtti időkre. Sok tekintetben az északi együttműködés előfutára a kontinens integrációs törekvéseinek²³. Mindez azt jelenti, hogy a tartósság követelményének is megfelel ez a kapcsolatrendszer. Az északiak az informális kapcsolatokat preferálják, a formális intézmények sem a legjellemzőbbek. Mégis újabb és újabb feladatköröket ölelnek fel közös intézményeik (amelyek közül az 1972-ben felállított Északi Minisztertanács a legjelentősebb), amelyekben közel félezer „Nordokrata” dolgozik. A hatékonyságát tekintve felmerülhetne, hogy nincs Bizottsága, Elnöksége, sem szerződéskötési joggal felruházott delegátusa. Mindezek nem jelentik azonban azt, hogy a politikáikat ne egyeztessék, és ne tudjanak közösen fellépni. Példa erre az ENSZ-beli fellépésük a különböző szervezetekben (lásd az ábrát).

Az északi együttműködés széleskörűen elfogadott. Olyannyira, hogy Russett az északi régiót a beneluxhoz hasonlítja, abban az értelemben, hogy mindegyik régió létrejött a szomszédos nagyhatalmak jóindulatán illetve segítségén nagyban múltott (*Stalvant, 1990, 132-135.o.*). Ez persze csak külső feltétele volt együttműködésüknek, függetlenségük és la-
vírozási lehetőségük jórészt azon múlt, hogy képesek-e együttműködni. Mindent összevetve az északi együttműködés is tekinthető alrendszernek. Ennek későbbi életképessége, vagy az egyesülő Európában való feloldódásának lehetősége persze felmerülhet, de ez most nem a dolgotunk témája.

²³ Például az egységes utlevél, az egységes kezelés a társadalombiztosítás területén és a közös munkaerőpiac létrehozása megelőzte a Római Szerződés létrejöttét! (*Stalvant, 1990, 132.o.*)

Ezzel azonban nem merítettük ki még a nyugat-európai alrendszerek tárárt. Nem feledkezhetünk ugyanis el a Párizs - Bonn tengely mentén működő francia-német kapcsolatról. Ennek a gyökerei közismertek, a második világháború utáni újjárendezésnek volt a kétoldalú érdekeken alapuló része. Franciaország részéről a legyőzött Németország katonai és ipari potenciájának ellenőrzése, a német állam részéről a politikai elszigeteltségből való kitörés egyedüli lehetősége hívta életre az együttműködést. Ebből következik, hogy speciális jellegéről nem szükséges hosszasan értekezni. Monnet és Hallstein aktivitása, de Gaulle és Adeneuer viszonya, Giscard és Schmidt intimitása valamint Mitterand és Kohl kiegyensúlyozott kapcsolata a tartósságot jelenti. A kapcsolat teljes mértékben formális, ahogy a hatékonyságáról sincs kétség. Gondoljunk pl. a francia-német politikai együttműködési szerződés tervezetére (Milánói csucs, 1985), ami jelentős mértékben befolyásolta a születő SEA erre vonatkozó részét. Az elfogadottság kritérium igen érdekes ebben az esetben, hiszen a Párizs-Bonn tengely gyakran okozott aggodalmat Londonban vagy másutt. Ennek egyrészt történelmi okát látja Schoutheete. A legelső európai szerződések tárgyalásakor annyira alapvetőnek tűntek a francia-német kapcsolatok, hogy ebből a továbbiakban is a két ország részéről való valamiféle „eredeti legitimálás” -t várnak el. Másrésztől minden francia-német javaslat olyan utat jelölt ki a továbblépésre, amelyet biztos volt, hogy a többi partner is támogatni fog. Vagyis Párizs és Bonn bilaterális kapcsolata alrendszert alkot (Schoutheete, 1990.108-113.o.).

Nem következik azonban mindebből, hogy minden bilaterális kapcsolat alrendszernek tekinthető! Schoutheete hangsúlyozza, hogy minden más ilyen jellegű kapcsolat az ismérvek közül legalább egyen elbukik. Általában a formalitás és a tartósság követelményének eleget tesznek, viszont a speciális, előtérbe helyezett jelleg és/vagy a hatékonyság legtöbbször hiányzik. Ugyanígy nem igaz az alrendszer jelleg a nagy tagállamok kapcsolatának esetében sem, sőt a legtöbb igen fontos döntéshozatalban valamelyikük elszigetelt maradt (pl. Nagy-Britannia a madridi csúcson 1989-ben). Az a vélemény sem támasztható alá, hogy a

nagy államok előzetesen eldönthetik a döntő kérdéseket egymás között, hiszen néha éppen a kis államok kompromisszumképesége szükségeltetik ahhoz, hogy a „nagyok” makacssága ellenére döntésre jussanak. Nem mondható el továbbá a nemzetközi politikai pártokra sem, hiszen az egyes országokban nem egyszerre vannak hatalmon a szocialista vagy kereszténydemokrata pártok, a hasonló nevű pártok az egyes országokban más véleményen lehetnek, és az Európa Parlamentnek is meglehetősen korlátozott a jogköre. *Vagyis nem beszélhetünk Nyugat-Európában ideológiai alrendszeréről.* Érdemes viszont még megemlíteni a Nyugat-Európai Uniót (WEU), amely az európai együttműködés egyik alappillére, és amely létrejötté óta most, az önálló európai védelmi törekvések fellendülésekor került megint reflektorfénybe. Az atlanti kapcsolatokkal való szembehelyezése kétségtelenné teszi a WEU privilegiált helyzetét. 1954 óta életben van, szerződéssel jött létre és a SEA-ban elfogadásra került²⁴. A hatékonyságáról megoszlanak a vélemények, de a szerző szerint a 80-as évek második felétől nyújtott teljesítménye alapján kétségtelenül a WEU országai alrendszert alkotnak (*Schoutheete, 1990., 120.o.*).

Összességében kiderült, hogy léteznek ilyen ismérvek alapján körülhatárolható alrendszerek. Feltűnő az is, hogy *szám szerint nem túl sok ilyen régió állapítható meg, vagyis az ismérvek „kemény szűrőnek” bizonyulnak.* Mégis a tartóssága, speciális, megkülönböztető jellege, stb. alapján beilleszthetőnek tűnik regionális vizsgálatunkba. Számunkra ennek az elemzésnek éppen az a jelentősége, hogy *a régiók (alrendszerek) tartóssága nem azonos azok merevségével- mint ahogy azt a szerző is aláhúzza- illetve, hogy az alrendszerek léte nem jelenti az alapegység (esetünkben többnyire az EK) tartósságának vagy kohéziós erejének gyengülését és aláadását.* Sőt, Schoutheete szerint az alrendszerek még összetapaszó erőként is funkcionálnak az anyarégióon belül. Mindez tehát csak árnyaltabbá teszi az európai régiókról eddig felvázolt képünket.

²⁴ 30. cikkely, 6. bekezdés

Az európai régiók analitikus vizsgálata során alapvetően a különböző ismérveknek rendszerezésére és elemzésére építkeztünk. Nem tűnt helyesnek egyfajta megközelítés kiragadása, mivel mindegyik lehetőség torzító veszélyeket hordozott magában. Éppen ezért az ismérvek felhasználási lehetőségeinek korlátait figyelembe véve egy logikai rendbe igazodó „vegyes megoldás” mellett döntöttünk, amely folyamatosan újabb dimenziókkal tette finomíthatóvá az alapképletet. A levonható konzekvenciákat a következő pontokban tudnám összefoglalni:

1. Nem tűnik helyesnek, ha az Európai régiók vizsgálatát a földrajzi Európára kívánjuk szorítani. Felmerült a kétely, hogy ez a megközelítés kontinensünk országainak kiterjedt „rokonsági kapcsolati” vagy érdekei miatt eltorzíthatja az egész elemzést és hamis végeredményekhez vezethet.
2. Mindez hangsúlyozottan igaz, ha figyelembe vesszük, hogy az eltérő megközelítések jelentős részénél ki tudtuk mutatni a szerzők közötti koncepcionális különbségeket, illetve sok helyütt a politikai meghatározottságot. Vagyis a kitűzött cél néhol determinálja az eredményt, máshol csak egyes ismérvek hangsúlyozottabb, mások felületes kezeléséhez vezet.
3. Éppen ezért nem állapíthatók meg *általában* Európa régiói, így az egyes eredmények nem is feltétlenül hasonlíthatók össze vagy értékelhetők mint „helyes” vagy „helytelen” (és a többi köztes kategória). Európa „pulzálása” miatt pontosan meg kell határoznunk az idődimenziót, ami egyben kijelöli vizsgáldásunk térbeli koordinátáit is.
4. Alapvető különbséget véltünk felfedezni azon tipológiák között, amelyek a régiók egymás mellettiségét tárgyalják, vagy amelyek valamilyen függőségi rendszerben az alá-fölrendeltséget hangsúlyozzák. Mindez persze nem jelenti azt, hogy a mellérendeltség elszigeteltséget is jelentene, az így megállapított régiók is alkothatnak összefüggő rendszert (lásd pl. vallási rendszerek).

5. A centrum-periféria viszony - bár a történésviták, helyesen, hangsúlyoznak egy ilyen elválást - nem azonosítható a Nyugat-Európa - Kelet-Európa viszonyal. Az elemzésekből kiderült, hogy Nyugat-Európán belül is kitapinthatók ilyen alá-, fölérendeltségi kapcsolatok. Ez a megállapítás különösen ma jelentős, amikor a kontinens politikai (és gazdasági) kettéosztottsága megszűnt.
6. Az elemzések egy része országokban, mint „egységekben” fejezte ki a régiókat, mások területi (tartományi, földrajzi nevek, stb.) körülhatárolásban gondolkodtak. Pontosabbnak és a valóságot jobban megközelítőnek tűnnek a területi megközelítések, hiszen nem ragaszkodnak a sokszor politikai tárgyalások alapján létrejött határokhoz. Felvetődik ugyanakkor, hogy bármennyire is kritikusan fordulunk a „nemzetállami” keretekhez, a politikai döntések (pl. az EK-hoz való táruulás, tagság vagy az Unió felé menetelés felvállalása, stb.) egyelőre ezeket a kereteket együtt „mozgatják”, vagyis országokban gondolkodnak. Ezért, bár nem ad torzítás mentes képet, az „ország” megközelítést nem vethetjük el.
7. A fentebbi megállapításból következik, hogy a régiók száma nem adott, sőt (területi megközelítéssel) a régiófinomítási lehetőségünk „közel végtelen” (lásd I. EK Bizottság). Valószínűleg a vizsgálódás jellege, célja, a felhasznált ismérv dönti el, hogy mely részletezettségben találja meg a praktikus szintet.
8. Ez felveti azt a kérdést, hogy van-e valamiféle összefüggés az ismérv jellege és a részletezettség szintje között. Elemzésünkben nagyon messzemenő következtetéseket nem tudunk levonni, de úgy tűnik, hogy a „mozi” típusúak a fő csapásirányokat tudják kimutatni (vagy csak arra a legalkalmasabbak?!), míg a „fénykép” típusúak adják a legtöbb lehetőséget, hogy a részleteket felfedezzük. Ez sem egy-egy megfeleltetést jelent persze (gondoljunk a bipolaritás nivelláló jellegére). Ezért pontosítanám: főként a gazdasági jellegű ismérvekkel találozotunk a több régiót meghatározó elemzéseknél.

9. A (statikus ismérvek segítségével elvégzett) finomítás mind ez ideig majdnem kizárólag a nyugat-európai (EK, EFTA) térségre vonatkozott. A dinamikus elemzés azonban felületesebben érintette a nyugati területeken megtalálható különbségeket, és főként a kelet-európai régióval foglalkozott. Ennek oka talán a kelet-európai térséget sújtó blokkszemlélet, illetve a keleti tömb létével majd váltságával megerősödő közép-európai identitászavar, és így a kutatások, viták e térségből való kiindulása. Valószínűleg érdemes és rendkívül tanulságos volna a keleti térségre is kiterjeszteni a finomító jellegű elemzéseket. Mindennek persze komoly akadályát képezi az átalakulás „hibrid” értékrendje, kategóriái, számbavételi lehetősége, stb.
10. Végül a konzekvenciák záróakkordjaként marad egy dilemma. Vajon szükségszerű-e, hogy egy régiót alkotó országoknak (területeknek) szomszédosnak kell lenniük? A kérdés rendkívül bageatellnek tűnik egyrésztől, és rendkívül egyszerűnek, első belegondolásra, másrésztől (miszerint igen). Csakhogy számtalan olyan megoldással találkoztunk, ami nem egy vagy két, hanem az összes országot különállónak találta, mégis egy régióba sorolta. A (költőinek maradó) kérdés valószínűleg összecseng azzal a már megfogalmazott dilemmánkkal, hogy mit takar a régió fogalom.

Hivatkozások

1. *Ágh Attila* (1987): Globális kihívás, Magvető, Budapest
2. *Ágh Attila* (1989): Konfliktusok, háborúk, Zrínyi, Budapest
3. *Ágh Attila* (1990): A világgazdaság termelési módjainak története, BKE TEK, Budapest
4. *Aliboni, Roberto* (1990): The Mediterranean Dimension. In: The Dynamics of European Integration. Ed.: William Wallace, Printer Publishers, London
5. *Benda Gyula* (1991): Van-e közép-európai társadalomfejlődési modell? Európa Fórum 1991 okt.
6. *Berend T. Iván*(1986): Magyarország helye Európában. In: Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon. Szerk.: Ring Éva I. kötet Magvető, Budapest
7. *Buc, Stjepan* (1970): Croatia and Central Europe. In: Towards a New Central Europe. Ed.: Francis S. Wagner. Danubian Press, Florida
8. *Chaszar, Edward* (1970): The Place of East Central Europe in Western Civilization In: Towards a New Central Europe. Ed.: Francis S. Wagner, Danubian Press, Florida
9. *Davy, Richard* (1990): The Central European dimension In: The Dynamics of European Integration. Ed.: William Wallace, Printer Publishers, London
10. *Gáspár Tamás* (1992): Egységben az erő? *Statisztikai Szemle* 1992/6
11. *Gunst Péter* (1974): Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése. *Valóság* 1974/3
12. *Gyáni Gábor*(1988): Történészviták hazánk Európán belüli hovatartozásáról *Valóság* 1988/4
13. *Gyarmati György* (1989): Magyarország közép-európaisága. történelmi adottságok-jelenkori konzekvenciák. In: Kell-e nekünk közép-Európa? Századvég különszám, Hét torony, Budapest
14. *Hagtvet, Bernt - Rudeng, Erik* (1984): Scandinavia: Achivments, Dilemmas Challenges. *Daedalus*, vol. 113. no.2. Spring

15. *Hay, Danis* (1957): The emergence of an idea , Edinburgh University Press
16. *Hoesli, Eric* (1993) Ütközési pontok - a protestáns és a katolikus Európa. HVG 1993. jan.2.
17. *Kosáry Domokos* (1987a): Az európai fejlődési modell és Magyarország In: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról, Magvető, Budapest
18. *Kosáry Domokos*(1987b): Az európai kis államok típusai. In: A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról, Magvető, Budapest
19. *Miszlivetz Ferenc*(1989): Békák a szárazon, Múzsák, Budapest
20. *Niederhauser Emil*(1986): A kelet-európai fejlődés kérdéséhez In: Helyünk Európában. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon. Szerk.:Ring Éva II. kötet, Magvető, Budapest
21. *Niederhauser Emil*(1988): A kelet-európai fejlődés egysége és különbözősége *Magyar Tudomány* 1988/9
22. *Pach Zsigmond Pál*(1991): A közép-kelet európai régió az újkor kezdetén, *Budapesti Könyvszemle* 1991/3
23. *Rába András* (1990): Hátrányos helyzetű országok, országrészek és felzárkózási törekvések az Európai Közösség integrációs folyamatában, *Külgazdaság* 1990/9
24. *de Schouete, Philippe* (1990): The European Community and its sub-systems In: The Dynamics of European Integration. Ed.: William Wallace, Printer Publishers, London
25. *Seers, Dudley*(1979): The Periphery of Europe. In: Underdeveloped Europe: Studies in Core-Periphery Relations. Ed.: Dudley Seers, Bernard Schaffner, Marja-Liisa Kiljunen, The Harvester Press
26. *Skitschak, Manfred* (1992): Az európai regionalizmus bölcsője. *Valóság* 1992/3
27. *Stalvant, Carl-Einar*(1990): Nordic Cooperation. In: The Dynamics of European Integration. Ed.: William Wallace, Printer Publishers, London

28. Szűcs Jenő(1983): Vázlat Európa három történeti régiójáról, Magvető, Budapest
29. Szűcs Jenő - Hanák Péter(1986): Európa régiói a történelemben MTA Történettudományi Intézet, Országos Pedagógiai Intézet, Budapest
30. Todd, E.: Határok előtti határok, Heti Világgazdaság 1993. január 2.
31. Wallace, William(1990): The Transformation of Western Europe, Printer Publishers, London
32. Wijkman, Per Magnus (1990): Patterns of Production and Trade In: The Dynamics of European Integration. Ed.: William Wallace, Printer Publishers, London